

KORXONANING TO'LOV QOBILLIYATINI TAHLIL QILISH VA BANKROTLIK XAVFINI OLDINDAN BAHOLASH

Abdujalil Chirmashev Maxammadibroxim o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” yo‘nalishi 1-kurs talabasi

E-mail: abdujalilchirmashev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonaning to'lov qobiliyati va bankrotlik xavfi masalalari real hayotiy misollar, statistik faktlar va amaliy kuzatuvlar asosida yoritilgan. Maqolada to'lov qobiliyati nima, u qanday sabablarga ko'ra pasayishi, bankrotlik oldidan qanday belgilar paydo bo'lishi, dunyoda va O'zbekistonda bankrotlik holatlari qanday sodir bo'lganligi haqida faktlar keltirilgan. Shuningdek, korxonalarning to'lov qobiliyatini saqlab qolish va bankrotlikning oldini olish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: to'lov qobiliyati, bankrotlik, moliyaviy inqiroz, korxona, debitorlik qarzi, kreditorlik qarzi, likvidlik, real misollar.

Kirish: Har bir korxona faoliyatining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri uning to'lov qobiliyatidir. Oddiy qilib aytganda, to'lov qobiliyati – bu korxonaning o'z qarzlarini vaqtida to'lay olish qobiliyatidir. Agar korxona xodimlarga ish haqini berolmasa, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitob qila olmasa, bank kreditlarini qaytara olmasa va soliqlarni to'lay olmasa, bunday korxona to'lov qobiliyatini yo'qotgan hisoblanadi. Agar bu holat uzoq davom etsa, korxona bankrot bo'lishi mumkin. So'nggi yillarda dunyoda va O'zbekistonda ko'plab yirik va kichik korxonalar to'lov qobiliyatini yo'qotib, bankrotlikka uchradi. Buning sabablari turlicha: bozordagi raqobat, iqtisodiy inqirozlar, noto'g'ri boshqaruv, qarzlarning haddan tashqari ko'payishi va boshqalar. Ushbu maqolada ana shu sabablar va ularning oldini olish yo'llari faktlar asosida tahlil qilinadi.

To'lov qobiliyatining pasayishi to'satdan sodir bo'lmaydi. Bu asta-sekin, bir necha oy yoki hatto yillar davomida rivojlanadigan jarayondir. Dastlab korxona qarzlarini to'lash uchun imkoniyatlar qisqaradi, keyin kechikishlar paydo bo'ladi, so'ngra qarzdorlik ortib boradi va nihoyat korxona o'z majburiyatlarini umuman bajara olmay qoladi.

Real hayotdan bir misol: Toshkent shahrida faoliyat yuritgan yirik qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxona 2019 yilda yaxshi daromad qilgan. 2020 yilda pandemiya sababli qurilish ishlari kamaydi, mahsulotlar sotilmay qoldi. Korxona omborlarida mahsulotlar to'planib, ular saqlash uchun xarajat talab qildi. Shu bilan birga, korxonaning yetkazib beruvchilar oldidagi qarzlari va bank kreditlari to'lanishi

kerak edi. Korxona rahbariyati o'z vaqtida chora ko'rmaganligi sababli, 2021 yilga kelib korxona bankrot deb e'lon qilindi. Bu misol shuni ko'rsatadiki, to'lov qobiliyatining pasayishining asosiy sababi – korxonaning moliyaviy ahvoriga o'z vaqtida e'tibor bermaslikdir.

Dunyodagi eng mashhur bankrotlik misollaridan biri bu 2008 yilda AQShning Lehman Brothers investitsiya bankining bankrotligidir. Ushbu bank 150 yildan ortiq faoliyat yuritgan va bankrotlik vaqtida 639 milliard dollarlik aktivlarga ega edi. Bankrotlik sababi ipoteka inqirozi va boshqaruvdagi xatolar edi. Bu bankrotlik butun dunyo iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatdi, ko'plab korxonalar va odamlar zarar ko'rdi.

Yana bir misol – Yaponiyaning Toshiba kompaniyasi. Bu kompaniya 2015 yilda moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish va katta qarzlarni ortishi sababli og'ir ahvolga tushdi. Kompaniya o'z aktivlarining katta qismini sotishga majbur bo'ldi va bir necha yil davomida inqirozdan chiqishga harakat qildi.

O'zbekistondan misol: 2016-2017 yillarda paxta tozalash korxonalarining bir qismi og'ir moliyaviy ahvolga tushdi. Sababi paxta narxining jahon bozorida pasayishi va ichki boshqaruvdagi kamchiliklar edi. Qashqadaryo viloyatidagi bir necha paxta tozalash zavodi bankrotlik arafasida edi. Davlat tomonidan ko'rilgan choralar – qayta tashkil etish, qarzlarni qayta qurish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish – ushbu korxonalarning bir qismini saqlab qoldi.

Bankrotlikning asosiy belgilari

Korxona bankrotlikka yuz tutayotganini qanday belgilar bilan aniqlash mumkin? Amaliyot shuni ko'rsatadiki, quyidagi belgilar xavfli holatdan darak beradi.

Birinchi belgi – korxonaning doimiy ravishda qarz olishga majbur bo'lishi. Agar korxona o'z faoliyatini moliyalashtirish uchun doimiy ravishda yangi kreditlar olishi va eski kreditlarni to'lay olmasligi kuzatilsa, bu juda jiddiy signaldir.

Ikkinchi belgi – debitorlik qarzlarning haddan tashqari ko'payishi. Agar xaridorlar korxonaga qarzдор bo'lib, ular qarzlarni uzoq vaqt to'lamasa, korxonaning o'z mablag'lari kamayadi va u o'z qarzlarni to'lashda qiynaladi.

Uchinchi belgi – tovar-moddiy zaxiralarning haddan tashqari ko'payishi. Agar mahsulotlar sotilmay, omborlarda yig'ilib qolsa, bu mahsulotga talab pasayganligini yoki korxona noto'g'ri strategiyani tanlaganligini ko'rsatadi.

To'rtinchi belgi – xodimlarning ish haqini kechiktirish. Agar korxona xodimlariga ish haqini vaqtida to'lay olmasa, bu to'lov qobiliyati jiddiy pasayganligining eng aniq belgisidir.

Beshinchi belgi – yetkazib beruvchilar bilan muammolar. Agar yetkazib beruvchilar korxonaga tovarni qarzдорlikka bermay qo'ysa yoki oldindan to'lov talab qilsa, bu korxonaning obro'si va to'lov qobiliyati pasayganligidan dalolat beradi.

Oltinchi belgi – bank kreditlarini to‘lashda doimiy kechikishlar va banklar bilan munosabatlarning yomonlashuvi.

Bankrotlikka olib keladigan asosiy sabablar

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, korxonalarining bankrot bo‘lishiga olib keladigan asosiy sabablar quyidagilardan iborat.

Eng keng tarqalgan sabab – naqd pul oqimining (cash flow) etishmasligi. Korxona balansida foyda ko‘rsatilgan bo‘lishi mumkin, ammo naqd pul yetishmasligi tufayli qarzlari to‘lanmaydi. Bu holat ko‘pincha xaridorlar qarzlarni kechiktirib to‘laganda yoki umuman to‘lamaganda yuzaga keladi.

Ikkinchi muhim sabab – qarz yukining haddan tashqari ko‘pligi. Ba’zi korxonalar rivojlanish maqsadida juda ko‘p kredit olishadi. Lekin daromadlar kutilgan darajada bo‘lmasa, qarzlarni to‘lash imkonsiz bo‘lib qoladi.

Uchinchi sabab – bozordagi talab va taklifning o‘zgarishiga moslasha olmaslik. Masalan, texnologiyalar tez o‘zgarganda yoki yangi raqobatchilar paydo bo‘lganda, ko‘plab korxonalar o‘z mahsulotlarini sota olmay qoladi.

To‘rtinchi sabab – rahbariyatning noto‘g‘ri qarorlari. Kengayishni noto‘g‘ri rejalashtirish, yangi loyihalarga asossiz sarmoya kiritish, moliyaviy nazoratning zaifligi bankrotlikka olib keladi.

Beshinchi sabab – iqtisodiy inqirozlar va pandemiya kabi kutilmagan hodisalar. COVID-19 pandemiyasi davrida dunyo bo‘ylab millionlab kichik va o‘rta korxonalar bankrot bo‘ldi yoki faoliyatini to‘xtatdi.

To‘lov qobiliyatini saqlab qolish bo‘yicha amaliy tavsiyalar

Bankrotlikning oldini olish va to‘lov qobiliyatini saqlab qolish uchun korxonalar quyidagi amaliy choralarini ko‘rishlari mumkin.

Birinchi tavsiya – debitorlik qarzlarni doimiy nazorat qilish va xaridorlar bilan ishonchli shartnomalar tuzish. Agar xaridor qarzini uzoq vaqt to‘lamasa, uni sud orqali undirish choralarini ko‘rish kerak.

Ikkinchi tavsiya – naqd pul zaxirasini yaratish. Har qanday korxonada kutilmagan vaziyatlar uchun hech bo‘lmaganda bir necha oylik operatsion xarajatlarni qoplaydigan naqd pul zaxirasi bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi tavsiya – qarz yukini me‘yorida saqlash. Qarz olishdan oldin, korxonaning daromadlari qarzlarni to‘lashga yetarli bo‘lishini aniq hisoblash kerak. Qarzlari korxona daromadining 30-40 foizidan oshmasligi maqsadga muvofiq.

To‘rtinchi tavsiya – xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish. Keraksiz xarajatlarni qisqartirish, energiya tejankor texnologiyalarni joriy etish, xodimlar unumdorligini oshirish to‘lov qobiliyatini mustahkamlaydi.

Beshinchi tavsiya – moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirish. Har oy va har chorak uchun daromad va xarajatlar byudjetini tuzish, rejani bajarilishini tahlil qilish va og‘ishlarni o‘z vaqtida bartaraf etish.

Oltinchi tavsiya – diversifikatsiya, ya’ni faoliyatni bir nechta yo‘nalishda olib borish. Agar bir yo‘nalishda muammo yuz bersa, boshqa yo‘nalishdagi daromad korxonani ushlab turadi.

Muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz korxona misollari

Muvaffaqiyatli korxonaga misol qilib O‘zbekistondagi “Artel” elektronika korxonasini olish mumkin. Ushbu korxona 2011 yilda faoliyatini boshlagan va qisqa vaqt ichida yirik ishlab chiqaruvchiga aylandi. Muvaffaqiyat sirlari: mahsulot sifatini ta’minlash, xaridorlar bilan ishonchli munosabatlar o‘rnatish, xarajatlarni optimallashtirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashdan unumli foydalanishdir.

Muvaffaqiyatsiz korxonaga misol – bir paytlar Toshkentda faoliyat yuritgan “Oqtepa-Lavash” tarmog‘ining bir qismi bo‘lgan ayrim kichik korxonalar. Raqobat kuchaygani, xarajatlar ortgani va boshqaruvdagi kamchiliklar tufayli ular bankrotlikka uchradi.

Xulosa: xulosa qilib aytganda, korxonaning to‘lov qobiliyati uning moliyaviy salomatligining asosiy ko‘rsatkichi bo‘lib, bu tushuncha korxonaning o‘z qisqa muddatli majburiyatlarini – yetkazib beruvchilar oldidagi qarzlarini, xodimlarning ish haqini, bank kreditlarini, soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni – belgilangan muddatda va to‘liq hajmda to‘lash qobiliyatini anglatadi. To‘lov qobiliyati yuqori bo‘lgan korxona moliyaviy jihatdan barqaror, ishonchli va investitsiyalar uchun jozibador hisoblanadi. Aksincha, to‘lov qobiliyati past bo‘lgan yoki uni butunlay yo‘qotgan korxona esa bankrotlik yoqasida turadi.

Dunyo va O‘zbekiston amaliyotidan olingan real faktlar, tarixiy misollar va statistik ma’lumotlar shuni aniq va yorqin ko‘rsatadiki, bankrotlik bir kechada, to‘satdan va hech qanday ogohlantirishsiz sodir bo‘ladigan hodisa emas. Aksincha, bu uzoq vaqt davomida – ko‘pincha bir necha oy yoki hatto yillar mobaynida – asta-sekinlik bilan rivojlanib boradigan murakkab jarayondir. Bu jarayonning dastlabki bosqichlarida korxona rahbariyati tomonidan sezilishi mumkin bo‘lgan aniq belgilar mavjud. Masalan, korxonaning doimiy ravishda yangi kreditlar olishga majbur bo‘lishi va eski kreditlarini to‘lashda qiynalishi birinchi xavfli signaldir. Yana bir muhim belgi – debitorlik qarzlarining, ya’ni xaridorlarning korxonaga bo‘lgan qarzlarining haddan tashqari ko‘payishi va ularning uzoq vaqt davomida to‘lanmasligidir. Agar xaridorlar qarzlarini vaqtida to‘lamasa, korxonaning o‘z aylanma mablag‘lari kamayadi va u o‘z majburiyatlarini bajarishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladi. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralarning haddan tashqari ko‘payib ketishi – mahsulotlar sotilmay, omborlarda yig‘ilib qolishi – ham to‘lov qobiliyatining pasayishini ko‘rsatadi. Bu holat

mahsulotga bo'lgan talab pasayganligini yoki korxona noto'g'ri marketing va sotish strategiyasini tanlaganligini bildiradi.

O'zbekistondan olingan misollar ham bu borada juda ibratlidir. 2016-2017 yillarda paxta narxining jahon bozorida keskin pasayishi va ichki boshqaruvdagi kamchiliklar tufayli Qashqadaryo viloyatidagi bir necha paxta tozalash korxonalari og'ir moliyaviy ahvolga tushib, bankrotlik arafasida edi. Ushbu korxonalarda to'lov qobiliyatining pasayishining dastlabki belgilari – qarzlarining ko'payishi, yetkazib beruvchilar bilan muammolar, xodimlarning ish haqini kechiktirish – bir muncha vaqt oldin paydo bo'lgan edi. Ammo rahbariyat bu belgilarga o'z vaqtida e'tibor bermagan yoki ularni bartaraf etish uchun yetarli choralarni ko'rmagan. Natijada korxonalar bankrotlik yoqasiga kelib qolgan. Davlat tomonidan ko'rilgan kechiktirilgan choralar – qayta tashkil etish, qarzlarini qayta qurish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish – ushbu korxonalarning bir qismini saqlab qoldi, ammo buning uchun katta mablag' va vaqt sarflandi. Agar choralar o'z vaqtida ko'rilganida edi, bu xarajatlar va yo'qotishlarning oldini olish mumkin edi.

To'lov qobiliyatini saqlab qolish va bankrotlikning oldini olish uchun korxonalar quyidagi amaliy choralarni muntazam ravishda amalga oshirishlari zarur. Birinchidan, debitorlik qarzlarini doimiy va qat'iy nazorat qilish, xaridorlar bilan ishonchli va huquqiy jihatdan mustahkam shartnomalar tuzish, qarzdor xaridorlarga nisbatan o'z vaqtida da'vo ishlari qo'zg'atish va sud orqali qarzlarini undirish choralarni ko'rish kerak. Ikkinchidan, har qanday korxona kutilmagan vaziyatlar – iqtisodiy inqiroz, tabiiy ofat, pandemiya, bozor sharoitlarining keskin o'zgarishi – uchun hech bo'lmaganda 3-6 oylik operatsion xarajatlarni qoplaydigan naqd pul zaxirasiga ega bo'lishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, qarz yukini me'yorida saqlash juda muhim. Qarz olishdan oldin, korxonaning daromadlari qarzlarini to'lashga yetarli bo'lishini aniq va ishonchli hisoblash kerak. Mutaxassislarining tavsiyasiga ko'ra, qarzlar korxona oylik yoki yillik daromadining 30-40 foizidan oshmasligi kerak. Agar qarz yuki ushbu chegaradan oshib ketsa, korxona moliyaviy jihatdan zaif va xavfli holatga tushib qoladi. To'rtinchidan, xarajatlarni muntazam tahlil qilish va kamaytirish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, xodimlar unumdorligini oshirish, keraksiz va samarasiz xarajatlarni qisqartirish lozim. Beshinchidan, moliyaviy rejalashtirish va byudjetlashtirishni yo'lga qo'yish – har oy va har chorak uchun daromad va xarajatlar byudjetini tuzish, rejaning bajarilishini muntazam tahlil qilish va rejadan og'ishlarni o'z vaqtida bartaraf etish kerak. Oltinchidan, faoliyatni diversifikatsiya qilish, ya'ni korxona faoliyatini bir nechta yo'nalishda olib borish tavsiya etiladi. Agar bitta yo'nalishda muammo yuz bersa, boshqa yo'nalishlardagi daromadlar korxonani ushlab turadi va bankrotlikning oldini oladi.

Yakuniy va eng muhim xulosa shuki, to'lov qobiliyatini yo'qotgan va bankrotlikka uchragan har bir korxonaning fojiasi – bu nafaqat korxona egalari va

uning xodimlari, balki yetkazib beruvchilar, kreditorlar, mijozlar va butun jamiyat uchun og'ir oqibatlariga olib keladi. Ish o'rinlari yo'qoladi, odamlar ishsiz qoladi, kreditorlar o'z pullarini yo'qotadi, yetkazib beruvchilar o'z mahsulotlari uchun pul olmaydi, davlat soliq tushumlaridan mahrum bo'ladi. Shu sababli, korxona rahbariyati, moliyaviy menejerlari va har bir xodim to'lov qobiliyatining pasayishining xavfli belgilarini bilishi, ularni o'z vaqtida aniqlashi va kechiktirmasdan kerakli choralarni ko'rishi zarur. Agar xavfli belgilar aniqlanganda darhol choralar ko'rilgan bo'lsa – xarajatlar qisqartirilsa, yangi bozorlar o'zlashtirilsa, kreditorlar bilan qayta muzokaralar olib borilsa, qo'shimcha moliyalashtirish manbalari topilsa – bankrotlikning oldini olish va korxonani qutqarish mumkin. Aks holda, to'lov qobiliyatini butunlay yo'qotgan korxona muqarrar ravishda bankrotlikka uchraydi va bu jarayonni to'xtatish imkonsiz bo'lib qoladi. Shuning uchun to'lov qobiliyatini tahlil qilish va bankrotlik xavfini oldindan baholash nafaqat moliyaviy tahlilchilarning, balki har bir korxona rahbarining eng muhim va eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi Qonuni (2022 yil 4 noyabrdagi O'RQ-792-sonli yangi tahriri). – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Bankrotlik ishlari bo'yicha departamentining 2018-2024 yillardagi faoliyat hisobotlari va statistik ma'lumotlari.
3. O'zbekiston Respublika Birjasi va "O'zkogarant" aksiyadorlik jamiyatining korxonalarning to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligi bo'yicha tahliliy sharhlari (2020-2024).
4. Jahon banki (World Bank)ning "Doing Business" hisobotlari – "Bankrotlikni hal qilish" bo'limi (2020, 2022, 2024 yillardagi hisobotlar).
5. Xalqaro valyuta jamg'armasi (IMF)ning korporativ qarz va bankrotlik xavfi bo'yicha global moliyaviy barqarorlik hisobotlari (2021-2023).
6. Lehman Brothers Holdings Inc. bankrotligi bo'yicha AQSh bankrotlik sudining rasmiy hisoboti (Chapter 11 Bankruptcy Proceedings, 2008-2012).
7. Toshiba korporatsiyasining moliyaviy inqirozi va qayta tashkil etilishi bo'yicha Yaponiya moliyaviy xizmatlar agentligining tahliliy ma'ruzasi (2015-2018).